

городище було зведене на місці давнього поселення і його первісні укріплення збудовані не раніше X ст. Хоча первісні оборонні споруди простежені траншеєю лише на західному краї закономірним, можна вважати продовження їх по всьому периметру. Городище існувало впродовж усього давньоруського періоду, однак інтенсивність життя тут була найбільшою в X–XI ст. У цей час роль посаду городища виконувало прилегле селище, що простежено спорідненістю виявлених тут матеріалів, а вищих у суспільному плані мешканців було поховано на курганному могильнику неподалік. Не раніше XVI ст. городище було підсипано, завдяки чому поверхня його набула стіжкової форми з рівною площадкою, поховавши під собою залишки валу та культурний шар давньоруського періоду.

Такий тип укріплення не унікальний на території Волині. Завдяки масштабним польовим дослідженням та публікаціям С. Д. Панишка відомо п'ять городищ такого типу. Чотири з них розміщуються в зоні Волинського Полісся: у місті Камені-Каширському (літописному Камені), селищі Турійську, місті Любомлі (літописному Любомлі), селі Ветли Любешівського району й одне в околицях села Коршева Луцького району [9, с. 329–330]. Остання пам'ятка завдяки своєму розміщенню та присутності там великого укріпленого посаду видається найбільш спорідненою з нашою і вже не виглядає відірваною [9, с. 333] від основного масиву таких укріплень Полісся. Що ж до соціальної інтерпретації цього городища в давньоруський час, то, враховуючи його розміщення, розміри та знахідку підковоподібної фібули, можна припустити виконання ним функцій опорного центру князівської влади й фортеці на ближній околиці Лучеська на зразок лицарського ранньофеодального замку.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антонович // Тр. XI Археол. съезда. – М. : [б. и.], 1901. – Т. 1.
2. Баюк В. Г. Споруда пізнього середньовіччя поруч з давньою дорогою Луцьк–Володимир-Волинський / В. Г. Баюк // Наукові студії : зб. наук. пр. – Львів : Растр-7, 2011. – Вип. 4. – 292 с.
3. Кучера М. П. Звіт про археологічні дослідження Волинського загону ІА АН УРСР / М. П. Кучера // Наук. арх. ІА НАНУ. – 1970. – № 21. – 20 с.
4. Кучера М. П. Археологические исследования Волынского отряда / М. П. Кучера // Археологические исследования на Украине 1968 г. – Вип. 3. – Киев : Наук. думка, 1971. – 210 с.
5. Мельник Е. Н. Раскопки в земле Лучан. Дневники раскопок. Раскопка у с. Городища Луцкого уезда / Е. Н. Мельник // Тр. XI Археол. съезда. – М. : [б. и.], 1901. – Т. 1. – 240 с.
6. Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. / А. П. Моця. – Киев : Наук. думка, 1987. – 168 с.
7. Моця О. П. Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К. : Київ. книж. друк. наук. кн., 1993. – 159 с.
8. Моця О. Давньоруський Чернігів / О. Моця, А. Казаков. – К. : Старод. світ, 2011. – 316 с.
9. Панишко С. Д. Стіжкові городища Волині / С. Д. Панишко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – Вип. 15. – 450 с.
10. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне : ПП ДМ, 2011. – 250 с.
11. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов. – М. : Наука, 1982. – 324 с.
12. Словник-довідник з археології / кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк. – К. : Наук. думка, 1996. – 429 с.

УДК 902.01/03:069 (477.82)

Юрій Пшеничний

Округа-волость літописного Дубена в XI – першій половині XIII століття

Вивчення історії виникнення та розвитку давньоруського міста неможливо здійснити повністю без розгляду його господарського й адміністративного середовища – округи. Наявність округи – життєва потреба для поживленої міжміської торгівлі, розвитку ремісничого виробництва, зростання чисельності населення міста. Великою мірою взаємозв'язок міста й округи впливав на соціальний склад міського населення. Реалізація політичної влади над демографічним і господарським потенціалом округи визначав її існування як міської волості – структурного складника землі-князівства та держави.

Ключові слова: поселення, городище, округа, волость, місто, Дубен, поселенська структура.

Пшеничний Ю. Округ-волость летописного Дубена в XI – первой половине XIII вв. Изучение истории возникновения и развития древнерусского города невозможно осуществить полностью без рассмотрения

его хозяйственной и административной среды – округи. Наличие округи – жизненная необходимость для оживленной междугородней торговли, развития ремесленного производства, роста численности населения города. По большому счету взаимосвязь города и округи влияла на социальный состав городского населения. Реализация политической власти над демографическим и хозяйственным потенциалом округи определяла ее существование, как городской волости – структурной составляющей земли-княжества и государства.

Ключевые слова: поселение, городище, округа, волость, город, Дубен, поселенческая структура.

Pshenichniy Yu. District-volost of the Annalistic Duben in XI – First Part XIII ss. It is impossible to carry into effect learning the history of ancient Russ town's appearance and development without analysis of its economics and administrative environment. District availability is vital for active intertown trade, craft development, increase of town population. Correlation between town and district had a large influence on the social complement of town population. The demography and economic potentiality of district, being under realization of political power, determined the district existence as the town's volost – a structure component of land-princedom and state.

Key words: settlement, hillfort, district, volost, town, Duben, settlement structure.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання господарсько-економічних зв'язків давньоруських міст із їхніми сільськогосподарськими округами ґрунтовно висвітлене в роботах І. Я. Фроянова [33, с. 227], Б. Д. Грекова [1, с. 80], П. П. Толочка [29, с. 81]. Про адміністративну єдність міста і округи йдеться в розвідці Т. П. Єфименко [2, с. 316]. Формування та розвиток округи літописного Лучеська докладно аналізує С. Д. Панишко [8, с. 98–107]. На пов'язаність волинських міських осередків з округою звертає увагу в багатьох роботах Б. А. Прищепи [11, с. 216–218; 10, 41; 12, с. 65–66].

Джерельну базу складають повідомлення літопису за Іпатіївським списком, музейні фонди ДІКЗ м. Дубна, археологічні звіти В. В. Ткача, Б. А. Прищепи.

Виникнення округи-волості. Говорити про час виникнення міської округи можна лише тоді, коли вдалося констатувати появу міського осередку. Стається це, коли певна топографічна точка виділилася з-поміж середовища сусідніх поселень, стала домінувати над ними, набрала особливих функцій [19, с. 34–35]. Ствердження наявності сформованої округи дає змогу, у свою чергу, конкретніше говорити про виокремлення та розвиток у ній міста. Хід та завершення цих процесів тісно пов'язане між собою.

Вагому роль у накопиченні матеріальних та людських ресурсів для постання в майбутньому міської округи відіграли поселенські структури VII–X ст. Безперервне проживання слов'янського населення в басейні середньої течії р. Іква простежується з VI–VII ст. Це засвідчують дослідження поселення та об'єкти празької культури на пам'ятках Івання п. 1, Липа (садиба С. Білика та урочище Нивки), Волиця.

Кількість поселень збільшується впродовж VIII–IX ст., у час проживання населення райковецької культури, носіями якої були племена волинян. Це такі пам'ятки, як Волиця [25, с. 106], Івання п. 1, Івання п. 7, Панталія п. 1 [26, с. 10–11], Привільне п. 2, Птича п. 1, Тараканів п. 3, Тараканів п. 4, Тараканів п. 5 [27, с. 176], Тараканів п. 6 [26, с. 10], Тараканів п. 8, Коблин п. 3, Озлів п. 1, Озлів п. 2, Озлів п. 3, Підгайці п. 4, Підгайці п. 5, Мирогоща п. 3, Мирогоща п. 4, Мирогоща п. 7 [23, с. 17]. На них зібрано фрагменти ліпного та ранньогончарного (в окремих випадках лише ліпного) посуду.

Наприкінці I тис. в соціальній організації слов'янських племен відбувалися процеси розкладу родоплемінних відносин. Виникли нові форми суспільно-територіальної організації – об'єднання родів, племінні союзи. Основу цих утворень склали територіальні общини, які утворювали локальні поселенські структури. У них постали укріплені поселення, відомі з літописів як гради [22, с. 242–247].

Гради – це протоміські осередки, які мали певні адміністративно-господарські функції. Окрім них, існували також інші укріплені поселення, що слугували общинними фортецями-сховищами.

У середній течії басейну Ікви відомо всього вісім городищ. Вони датовані на основі підйомного матеріалу, а в окремих випадках і шурфувань. Це городища в с. Мирогоща, (ур. Медунова гора), с. Кам'яниця (ур. Вали), с. Іваниничі (ур. Батарей), с. Білогородка (ур. Городиско), смт Верба (ур. Дитинець). Культурний шар на них датується X – початком XI ст. Городище в с. Кобліні, на підставі зібраної на поселенні біля нього кераміки, могло використовуватися і в X – на початку XI, і в XII – першій половині XIII ст. Вірогідно, воно постало як общинна фортеця посеред поселень, які його оточували.

У с. Муравиці (мікрорайон смт Млинів) городище занепало в середині XII ст. У м. Дубні (ур. Замчисько, о. Підзамче) городище проіснувало до першої половини XIII ст. Можливо, ще одне городище було в нижній течії р. Нирка, правобережної притоки Ікви. Так О. Цинкаловській згадує про збережену частину валу городища в с. Птичі, біля якого зібрано середньовічні матеріали [23, с. 191].

Заслугує на увагу розташування городищ одне відносно одного. Між городищами Листвин–Мирогоща–Дубно–Коблин–Муравиця витримується відстань у 7 км. Між городищем у Мирогощі та в Іваниничах відстань 6 км, Дубно–Дитиничі – 9,5 км. У такому взаєморозташуванні слід бачити свідомий порядок, який намагався бути дотриманий із будівництвом кожного городища. Така відстань, імовірно, давала змогу за потреби створити спільну оборонну, можливо, і сигналізувати про небезпеку. Тому можна стверджувати, що принаймні з X ст. поселенські структури довкола городищ не розвивались ізольовано, а були готові в разі небезпеки об'єднатися. Виникло ширше територіальне й соціальне утворення – об'єднання родів.

Установлено, що городища літописних городів Дубен [17, с. 235] та Муравиця [10, с. 42] розташовувалися на місцях поселень VIII–IX ст. Це дає можливість уважати, що до їхнього будівництва було причетне місцеве слов'янське населення, об'єднане знаттю.

Дослідження в центральній частині м. Дубна показують, що в X – на початку XI ст. тут існувало згуртоване поселення, розміром близько 6 га [15, с. 152]. Немає підстав сумніватися в тому, що в ньому був укріплений осередок. До городища в цей час тяжіють малі поселення, розташовані поблизу дитинця і окольного міста (посадські) та на значній віддалі (окружні). Для них дубенське городище відіграло роль адміністративно-господарського осередку. Це засвідчують значна площа концентрованого поселення включно з городищем і розміри його мікроокруги. Ця прилегла до городища територія основним чином сформувалась у X ст. внаслідок злиття двох груп поселень райковецької культури. Першої – на лівобережному мисі Повчанського плато та другої – у районі поселення Волиці.

Якщо в середовищі поселенських структур не виявлено укріплених осередків або вони розміщені на віддалі, то, очевидно, використовувалися поселення, які мали прості укріплення та природній захист. До таких слід зарахувати значні за розмірами поселення Волиця, Івання п. 1, Сурмічі п. 3 та Панталія п. 1.

Опосередковано цю думку підтверджують відомості Баварського географа другої половини IX ст. У джерелі вказано, що у волинян було 70 міст [3, с. 4]. М. Н. Тихомиров, зіставивши ці свідчення з візантійськими джерелами, дійшов висновку, що до міст автор зараховував також поселення, що мали незначні укріплення [28, с. 9–10] (наприклад частокіл).

Якщо на другу половину IX ст. існувала така кількість захищених селищ, то можна припускати, що впродовж X ст. більшість із них не втратила свої розміри, а скоріше за все, що й збільшили. Отже, є підстави говорити про існування укріплених селищ в один час із городищами-сховищами. Довкола і перших, і других розросталися менші за розмірами поселення.

Після приєднання Волині до Київської Русі певна частина племінних городищ стала слугувати осередками, через які відбувається включення навколишніх поселень у систему збору данини. Можна припускати, що низка крупних поселень виконувала подібну роль (літописні погости та становища). Традиційно вважають, що влада Києва була зацікавленою, насамперед, не в руйнуванні усталених раніше адміністративно-господарських структур, скільки в зміні в них системи влади. При цьому місцева знать інтегрувалася в склад феодального класу Русі [29, с. 69–70].

Дослідження поселень у басейні р. Липка показують, що в першій половині XI ст. тут відбулися кардинальні зміни поселенської структури, сформованої в племінний період. Після припинення використання городища Медунова гора, загальна кількість поселень довкола нього та на берегах Липки скорочується з 22 в X – на початку XI ст. до 6 в середині XI – на початку XII ст. Це визначення висвітлює історичний факт руйнування старої поселенської структури в басейні Липки. Більше того, на XII – першу половину XIII ст. зафіксовано зміщення поселень від району племінного городища на Медуновій горі ближче до Дубена, біля якого Липка впадає в Ікву.

Зникнення поселень відбулося в мікроокругах інших городищ – Кам'яниці, Іваниничах, Білогородці. Вочевидь причина їх занепаду криється в насильницьких формах установлення влади київського князя, а конкретніше, у початках створення єдиного адміністративно-територіального керівництва приєднаним регіоном. Тому, говорячи про збереження старих поселенських структур, потрібно передовсім мати на увазі ті, що мали своїми центрами племінні гради. Мікроокруги сформовані довкола городищ-сховищ занепадали [14, с. 185].

Використання старих племінних gradів Дубена й Муравиці для окняжіння середньоіквянського регіону, призвело до того, що впродовж XI ст. вони розвиваються як міста, беручи активну участь у процесі торгових відносин, стають осередками промислово-ремісничого виробництва. Крім Муравиці, до Дубена, найближчими такими пунктами були Листвин та Жорнів на Стублі.

Становлення Дубна як давньоруського міста та формування прилеглої до нього округи відбувалося в умовах суспільно-політичних потрясінь. Результатом цього стала трансформація общинно-плеємінної структури регіону, яка ґрунтувалася на старих укріплених осередках. На зміну їй приходив феодальний лад, що ґрунтується на васальній залежності керівника округи від київського князя. В умовах, коли місцева плеємінна знать прагнула збереження свого впливу, її було використано, щоб контролювати великокнязівські володіння. Тому Дубно можна розглядати як місто, що виникло на старій соціально-економічній основі, але з новою політично-адміністративною роллю, ставши для прилеглої до нього території центром давньоруської державності. Зазвичай, у таких містах мали проживати представники правлячого княжого роду [29, с. 73].

В останній чверті XI – на початку XII ст. між київськими та волинськими князями відбулися конфлікти, унаслідок чого були розгромлені городища міського характеру, такі як Жорнів, Листвин (Дубенський район), Торговиця (Млинівський район), Городище (Луцький район), Білів (Рівненський район) [13, с. 17]. Вони так само виконували адміністративно-територіальні функції, як і Дубен. Останній, на відміну від інших, продовжував розвиватися, хоч і не виключено, що також зазнав погрому. Як опосередкований доказ цього є зафіксований занепад великої кількості поселень навколо міста, що мав місце і наприкінці XI ст.

Виокремлення дубенської округи фактично було засвідчено на Витичівському з'їзді 1100 р., коли Дубен разом із Бужеськом, Острогом та Чарторийськом надавався Давидові Ігоровичу [5, с. 180], тому що передача міста у володіння князеві означає і передачу разом приналежної волості, без якої місто не змогло би існувати [29, с. 88]. Важливим моментом літописної розповіді є те, що Дубен князь-злочинець отримував від київського князя Святополка. Отже, на той час місто вже розглядали як складову частину великокняжого доменіального володіння на Волині. Із цього випливає, що як місто з прилеглою до нього округою-волостю воно мусило постати ще раніше, принаймні на декілька десятиліть до зафіксованої в літописі дати. Важливо зазначити, що активний ужиток у літописах терміна волость стосується саме кінця XI ст., тобто відображає бурхливу появу окремих територіальних одиниць [30, с. 166].

Надаючи Давидові Ігоровичу Дубен, київський князь намагався досягти двох цілей. По-перше, використати місто й волость як одну зі складових частин територіальної компенсації Давидові Ігоровичу втрати ним стольного міста Володимира. А по-друге, похитнути процес посилення влади волинських князів. Де-юре передання міста й округи-волості Давидові Ігоровичу відображало реалізацію бенефіціального типу землеволодіння, утвердженого ще раніше, 1097 р., на Любецькому з'їзді. Волость у власності бенефіція, хоч і затверджувалася за своїм власником, проте продовжувала зберігати залежність від Києва [30, с. 38–39]. Тому де-факто посилювався контроль київських князів над територією Володимирського князівства через окремі міські центри.

Розміри округи-волості. За визначенням П. П. Толочка, розміри мінімальної округи, функціонування якої визначалося наявністю в ній міського центру, становили 800–1200 км². Округа простягалася від міста в радіусі 15–20 км [29, с. 99]. Звичайно, що її межі коригувалися фізико-географічними умовами.

У давньоруський час територія дубенської округи-волості окреслювалася басейном середньої течії р. Іква. Після занепаду Муравицького городища 1149 р. її розміри розширилися в північно-західному напрямку. Дубно відтоді стало головним політико-адміністративним центром у середній течії р. Ікви [10, с. 41].

На півдні межі волості сягали природної зони Малого Полісся. Тут до неї належали поселення басейну р. Тартачки. Ця велика територія (площа басейну 386 км²) через піщанисті малородючі ґрунти, сильну залісненість та болотистість була з давнього часу малозаселеною. Через Мале Полісся округа Дубна межувала із Шумською волостю та округою Кременця. Незважаючи на незадовільний стан досліджень наявності поселень давньоруського часу вище по течії с. Птича, вважаємо за припустиме дещо опустити південну межу за цей пункт.

Із заходу територія дубенської округи обмежувалася Повчанським платом, яке відділяє долину Ікви від долин інших річок – Стиру з північного заходу та Пляшівки з південного заходу, а отже і від Пемільської волості на заході. Через високу сухість центральні райони Повчанського плато характеризуються слабкою заселеністю. Лише на крайніх частинах, що звернуті до долин річок, відкрито сліди поселень. Униз по течії Ікви округа охоплювала територію в районі занепаłego в середині XII ст. муравицького городища. Умовно її межу тут можна провести по лівобережній притоці Ікви, з розташованими на ній поселеннями в с. Смодві.

Східна межа округи проходила по вододілу між басейнами Ікви та Стубли, обмежуючися витоками р. Липка. Тут розташований Мізоцький кряж – гориста частина Волинської височини, що має нахил із заходу на північний-схід, де непомітно зливається з Рівненським плато. На схід та північний схід далі розташовувалася Пересопницька волость.

З півночі територія Дубенської округи була визначена Рівненським плато. На північ і північний схід від Ікви ця природна зона через високу сухість характеризується відносно слабкою заселеністю. У цьому напрямку по висотах проходила межа з Луцькою округою (рис. 1).

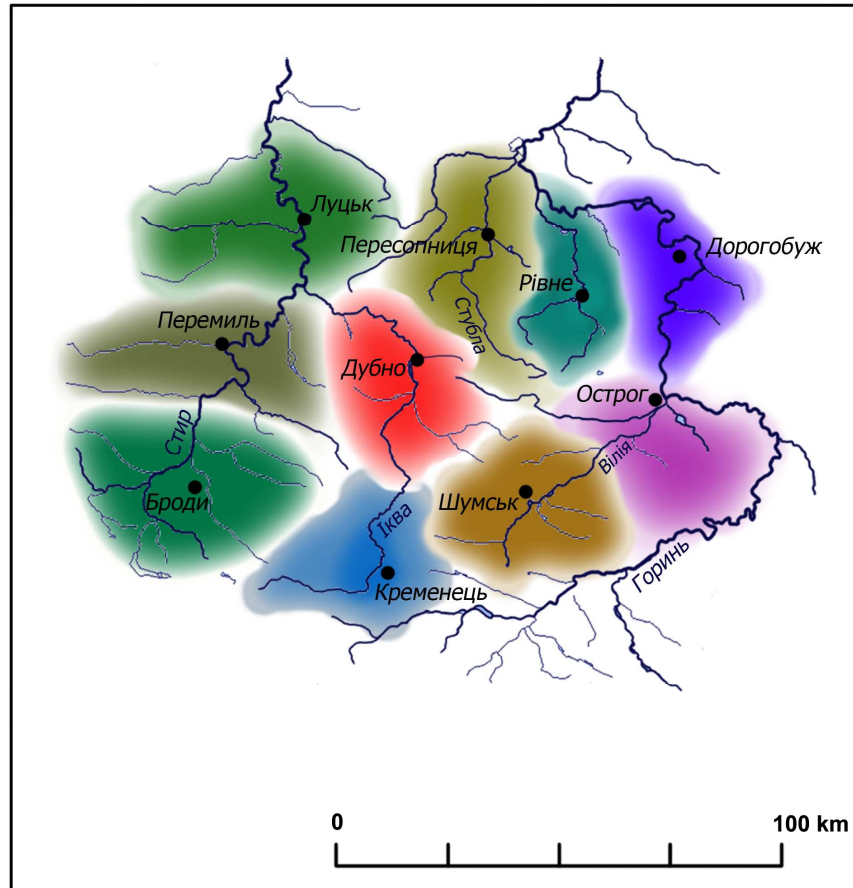
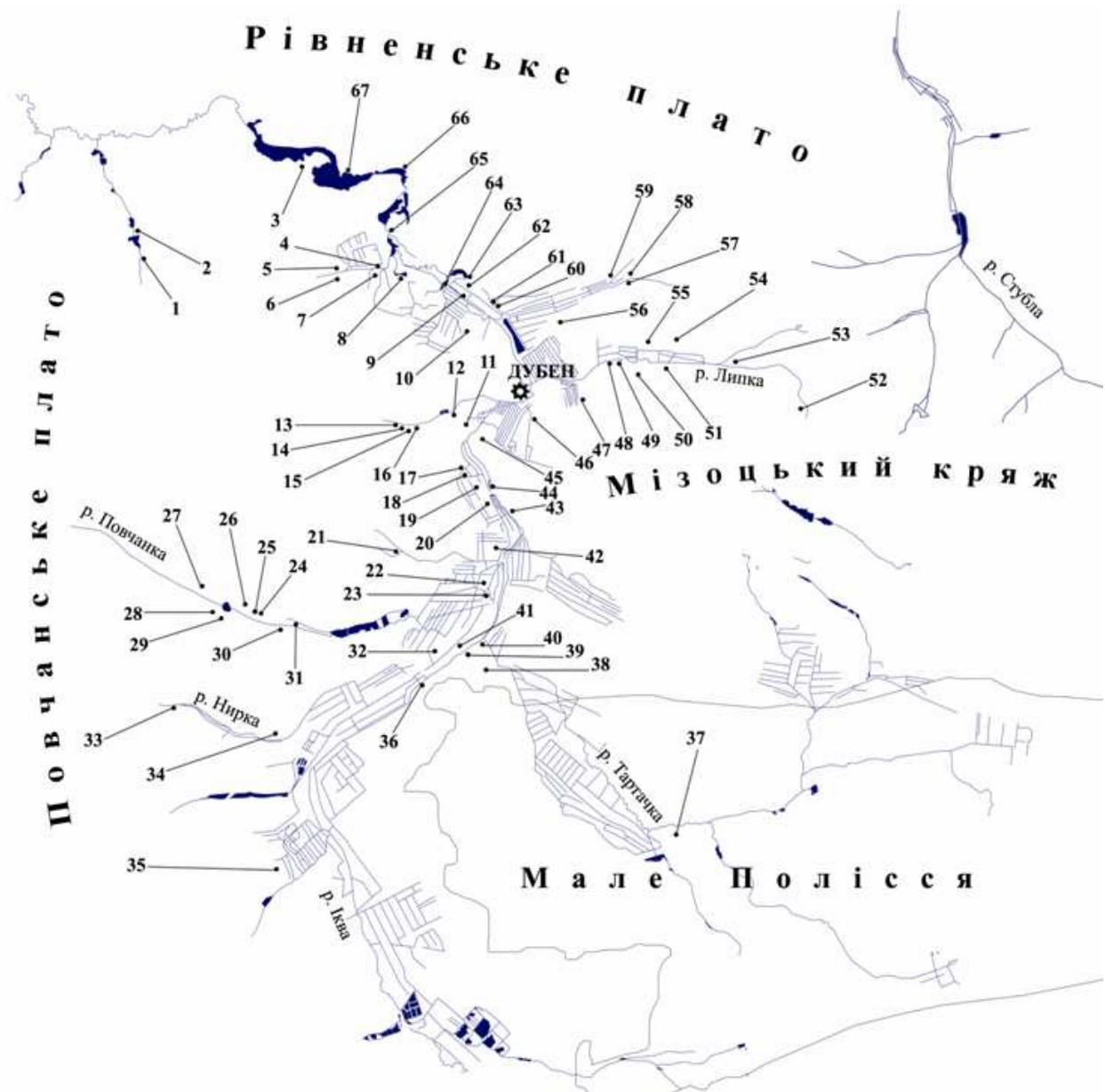

Рис. 1. Дубенська округа-волость серед інших адміністративно-територіальних утворень Волині у XII–XIII ст.

Для реконструкції розмірів округи було проведено картографування поселень другої половини XII – першої половини XIII ст. Використано дані про 67 відомих на сьогодні поселень. З них 17 (25 %) виникли як нові, у місцях раніше необжитих слов'яно-руським населенням. Загальна кількість поселень насправді була більшою, але відсутність повних археологічних даних по всій території округи не дає змоги остаточно визначити їхнє число. Картографування поселень уточнює вірогідні територіальні розміри округи, які становили близько 1 тис. км² (рис. 2).

Переважають поселення площею близько 1 га. Поселення площею від 0,5 до 1,5 га становлять – 75 %, поселення площею 2–3 га – 25 % від загальної кількості відомих поселень. Виділяється з-поміж усіх поселень Волиця, де площа селища могла сягати 6 га. Середня площа поселень становить 1,2 га, що відповідає середній площі поселень у давньоруський час, яка здебільшого мала межі від 0,5 до 2 га. Ці розміри вказують на оптимальну чисельність населення і можливість його прогодувати за рахунок прилеглих орних земель [4, с. 99].

Поселення переважно розташовані групами, формуючи общини, відомі з Руської Правди як «верві». Мале поселення, яке вкупі з іншими складало общину-верв, на думку Б. А. Рибаківа, означалось словом «весь» [18, с. 55–58]. У ряді випадків ці общини можна розглядати вже як сформовані села, тим більше, що саме слово «село» в XII–XIII ст. часто вживається на сторінках Іпатіївського літопису [6, с. 529–577]. Кожне окреме поселення складалось із декількох садиб – індивідуальних господарських комплексів.

Поселення другої половини XII – першої половини XIII ст.

1 – Смордва п. 1	19 – Тараканів п. 3	35 – Стовпець п. 1	51 – Мирогоща п. 4
2 – Смордва п. 2	20 – Тараканів п. 5	36 – Ключи п. 3	52 – Липа п. 7
3 – Аршин п. 7	21 – Великі Загорці п. 1	37 – Тартак п. 3	53 – Мирогоща п. 7
4 – М'ятин п. 1	22 – Кам'яниця-хут.
Заболоття п. 4	38 – Дитиничі п. 1	54 – Мирогоща п. 5
5 – Хорупань п. 1	23 – Кам'яниця-хут.
Заболоття п. 2	39 – Ключи п. 2	55 – Мирогоща п. 3
6 – Головчиці п. 1	24 – Пирятин п. 7	40 – Ключи п. 4	56 – Панталія п. 1
7 – М'ятин п. 2	25 – Пирятин п. 6	41 – Кам'яниця п. 3	57 – Привільне п. 1
8 – М'ятин п. 5	26 – Пирятин п. 5	42 – Тараканів п. 2	58 – Привільне п. 2
9 – Івання п. 8	27 – Мильча п. 1	43 – Дубно-Волиця	59 – Привільне п. 3
10 – Вигнанка п. 1	28 – Мильча п. 2	44 – Страклів, б. мостів	60 – Івання п. 4
11 – Палестина п. 3	29 – Пирятин п. 1	45 – Дубно-
Звірогосподарство	61 – Івання п. 3
12 – Дубно, Лігосеп	30 – Пирятин п. 8	46 – Дубно,
вул. Калнишевського	62 – Івання п. 2
13 – Кривуха п. 4	31 – Пирятин п. 9	47 – Сурмичі п. 3	63 – Івання п. 1
14 – Кривуха п. 3	32 – Кам'яниця п. 1	48 – Рачин п. 5	64 – Івання п. 7
15 – Кривуха п. 2	33 – Білогородка п. 2	49 – Рачин п. 4	65 – Коблин п. 1
16 – Кривуха п. 1	34 – Птича п. 4	50 – Рачин п. 3	66 – Підгайці п. 5
17 – Тараканів п. 6			67 – Озлів п. 2
18 – Тараканів п. 7			

Рис. 2. Округа-волость Дубена в другій половині XII – першій половині XIII ст.

Більшість сільських общин розглядали як князівські володіння. Але поряд із ними у XII – першій половині XIII ст. існували боярські та дружинні села [21, с. 130–132]. Надавалися вони за службу як тимчасові (бенефіціальні) держання, однак дослідники припускають, що деякі з таких сіл уже тоді ставали вотчинними володіннями [21, с. 133; 9, с. 137–138]. В окрузі Дубна до поселень із подібним статусом гіпотетично належали Тараканів п. 3, Тараканів п. 5, Панталія п. 1, Мирогоща п. 5, Сурмичі п. 3 та можливо деякі інші. До такої думки приводять великі розміри цих поселень (2–3 га), сліди масового ремісничого виробництва, знахідки прикрас, привілейованих предметів побуту та озброєння.

Чисельність населення округи. Дослідники встановили, що площа середньостатистичної селянської садиби на неукріплених поселеннях складала приблизно 0,20–0,25 га [29, с. 195]. Загальна площа неукріплених поселень округи Дубна в другій половині XII – першій половині XIII ст. дорівнювала приблизно 90 га. На основі цього можна припускати, що на поселеннях розташовувалося 360–450 садиб. Якщо помножити це число на кількість членів середньостатистичної давньоруської сім'ї (6 осіб), то вийде, що всього на цих поселеннях могло проживати близько 2,5 тис. осіб. Беручи до уваги неодноразовість існування поселень та вірогідність виявлення нових, це число може бути й відкоригованим. Проте його цілком можна прийняти як потенційно можливу величину чисельності населення округи, без ураховання чисельності населення міста.

Взаємозв'язок округи з містом. Часто археологічні знахідки з поселень слугують свідченнями тісного зв'язку між містом та округою. Зростання виробництва сільськогосподарської продукції супроводжувалося формуванням у межах волості внутрішнього ринку. До міста з округи надходили продукти харчування, отримані від землеробства, тваринництва та промислів. З міста та через нього на сільські поселення потрапляла реміснича продукція та сільськогосподарські знаряддя [29, с. 131–133].

З історичних джерел відомо, що сільське населення округи залучалося до сплати натуральних податків, а також мусило нести певні повинності, як то будівничо-ремонтні роботи міських укріплень, військова служба, забезпечення перевезень.

На сільських поселеннях округи було знайдено характерні типи такого посуду, як амфори «київського типу» [27, с. 177], виготовленого міськими гончарами, а також імпорتنі північнопричорноморські червоноглиняні амфори [16, с. 295]. До керамічної продукції, яку виготовляли міські ремісники, слід зарахувати полив'яний посуд. Передовсім він був розрахований на попит серед міського населення, але потрапляв і на поселення округи [7, с. 61]. Зважаючи на престижність такого посуду й, відповідно, його вартість, він міг використовуватися лише заможними людьми. Його фрагменти знайдено на пам'ятках Панталія п. 1, Тараканів п. 5 [27, с. 177], Мирогоща п. 5 [16, с. 295]. До імпортів, що потрапили на поселення округи, також належать мармуровий хрестик-корсунчик із Мирогощі [31] та бронзова ладанка із зображенням Св. Влкм. Георгія та арх. Михаїла і Гавриїла з с. Великі Сади [32].

Безперечно, що за посередництва й торгової активності міського центру на поселення округи потрапляли такі привозні товари, як шиферні пряслиця, скляні намистини та браслети. Останні, як відомо, у найбільшій кількості привозились у давньоруські міста з Києва [34, с. 106]. З міськими майстрами, вірогідно, слід пов'язувати виробництво залізних замків та ключів до них, знахідки яких відомі й на поселеннях округи. Користувалися ними передовсім люди заможні.

Виплавку заліза здійснювали на сільських поселеннях, поблизу залягань болотної руди. З них продукція постачалася ковальським майстерням у місто [29, с. 103]. Не виключено, що дубенські ремісники займалися сезонною виправкою заліза на околичних поселеннях.

Як свідчення взаємозв'язку міста і його округи виступають знахідки гончарних клейм на денцях посудин. Вони концентруються на поселеннях, що складала міську околицю (Тараканів п. 4, Тараканів п. 5, Тараканів п. 7, Волиця), де загалом виявлено понад 20 різних клейм, із яких більшість може впевнено датуватися XII – першою половиною XIII ст. Ці поселення вирізняються своїми великими розмірами, тому на них була зосереджена значна частка гончарного виробництва, а виготовлені вироби, як можна припускати, постачалися на міський торг, чи, як доводить Л. Ф. Розенфельдт, призначалися для конкретного замовника [20, с. 125–129]. Отже, можна вважати, що гончарна продукція виготовлена на цих поселеннях потрапляла в користування міських жителів.

Висновки. Формування території округи-волості Дубна почалося в першій половині XI ст. Передумовою для її виникнення був занепад у середній течії басейну Ікви общинних городищ племенного періоду. Разом із ними відбулося руйнування прилеглих поселенських структур. Це спричинило переселення мешканців ближче до Дубна та в саме місто, дало змогу спрямувати сюди надходження надлишкового продукту.

Коренями поява округи відходить до раннього етапу розвитку міста, коли воно було племінним градом волинян посеред відносно невеликого масиву поселень, для яких слугувало адміністративно-господарським центром. Надалі розширення меж округи відбувалося під дією державного чинника, у зв'язку з військово-політичними обставинами та подальшим господарським освоєнням цього регіону.

Утворення округи-волості збігається за часом зі становленням міста, факт їхнього оформлення на 1100 р. фіксується в літописному повідомленні про «город Дубен». Вагому роль у підсиленні адміністративно-політичної єдності округи відіграло виокремлення Луцького князівства. Сільськогосподарська округа Дубена була для нього життєнеобхідним компонентом. На кінець XII – першу половину XIII ст. припадає завершальний етап утворення округи. Археологічні матеріали цього періоду фіксують стабільність розвитку, а також розквіт багатьох поселень. Господарська активність населення, поява нових поселень та розростання старих вело до збільшення території округи, зміцнювало її зв'язок із містом, поглиблюючи феодалну залежність.

Важливою причиною виникнення округи-волості навколо Дубена було його географічне розташування на повноводній річці, що давало змогу поєднати поселенські структури, розташовані вгору та вниз по течії. Те саме стосується населення басейнів р. Липка та р. Знесенна, що впадають в Ікву біля міста з протилежних сторін. Уже в цьому простежується об'єднавча тенденція, яка полегшувала приплив господарського та демографічного ресурсу. Річкова артерія давала змогу встановити міжміську торгову комунікацію, яка існувала ймовірно й раніше.

Наступна причина – це наявність, на час включення середньокиївського регіону до Київської Русі, густозаселеної землеробської мікроокруги навколо дубенського городища, особливо групи поселень у районі Волиці. Завдяки цьому існував стартовий ресурс для становлення міського центру.

Останньою причиною, яка зіграла на двох попередніх, була політична, проте її слід уважати визначальною. Перетворення дубенського городища на політично активний центр вплинуло на занепад сусідніх укріплених поселень.

Перспективи подальшого дослідження. Головні напрями подальших досліджень цієї теми полягають у доповненні археологічної карти населених пунктів округи новими поселеннями. Виділення в окрузі локальних поселенських структур дає можливість сформулювати уявлення про те, як проходило зародження окремих сіл та встановити їхню первісну топографію. Загалом археологічні дослідження дають змогу значно розвинути висновки зроблені в цій статті.

Список використаних джерел та літератури

1. Греков Б. Д. Крестьянство на Руси / Б. Д. Греков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – 961 с.
2. Ефименко Т. П. К вопросу о русской «сотне» княжеского периода / Т. П. Ефименко // ЖМНП. – 1910. – Июнь. – С. 298–327.
3. Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski / S. Zakrzewski. – Lwów, 1917.
4. Куза А. В. Неукрепленные поселения / А. В. Куза // Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М. : Наука, 1985. – С. 69–104.
5. Летопись по Ипатьевскому списку. – СПб. : [б. и.], 1871. – 697 с.
6. Літопис руський. Археологічно-етнографічний покажчик / [пер. Л. Є. Махновця]. – К. : Дніпро, 1990. – С. 529–577.
7. Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси / Т. И. Макарова // САИ. – 1967. – Вып. ЕІ-38. – 128 с.
8. Панишко С. Д. Формування території Волинської землі у XII – на початку XIV ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.04 / Панишко Сергій Дмитрович. – Луцьк, 1997. – 249 с.
9. Петрашенко В. А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка / В. А. Петрашенко. – Киев : [б. и.], 2005. – 264 с.
10. Прищеп Б. Муравицьке городище / Б. Прищеп, Ю. Нікольченко. – Маріуполь : Рената, 2001. – 80 с.
11. Прищеп Б. А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. / Б. А. Прищеп. – Рівне : [б. в.], 2011. – 250 с.
12. Прищеп Б. А. Ранні етапи розвитку волинських міст (за матеріалами дослідження Жорнівського городища) / Б. Прищеп // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2009. – № 13. – С. 65–66.
13. Прищеп Б. А. Волинські скарби XI – початку XII ст. в контексті політичних подій на території Південної Русі / Б. А. Прищеп // Слов'янський світ і Україна : зб. наук. пр. на пошану ректора Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту, проф. Руслана Постолювського. – Рівне : Вид. О. Зень, 2011. – С. 9–17.
14. Прищеп Б. А. Слов'яно-руські городища X–XIII ст. в басейні Ікви / Б. А. Прищеп, В. В. Ткач // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль : Джура, 2003. – С. 181–192.
15. Прищеп Б. А. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел / Б. А. Прищеп // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне : [б. в.], 2010. – С. 149–153.
16. Пшеничний Ю. Багатошарове поселення Мирогоща – ур. Зашляховці / Ю. Пшеничний // Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк : [б. в.], 2008. – С. 292–299.

17. Пшеничний Ю. Археологічні знахідки з Дубенського городища / Ю. Пшеничний // Наук. зап. РОКМ. – Рівне : [б. в.], 2011. – Вип. ІХ, ч. ІІ. – С. 234–242.
18. Рыбаков Б. А. Смерды / Б. А. Рыбаков // История СССР. – 1979. – № 1. – С. 41–58.
19. Рыбаков Б. А. Город Кия / Б. А. Рыбаков // Вопр. истории. – 1980. – № 5. – С. 31–77.
20. Розенфельдт Л. Ф. К вопросу о гончарных клеймах / Л. Ф. Розенфельдт // СА. – 1963. – № 2. – С. 125–129.
21. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
22. Седов В. В. Восточные славяне в VII–XIII вв. / В. В. Седов. – М. : Наука, 1982. – 327 с.
23. Солдатюк М. Мирогоща. Історико-краєзнавчі есе / М. Солдатюк, Л. Пшенична. – Дубно : [б. в.], 2009. – 256 с.
24. Sunkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Sunkałowski. – Warszawa, 1961. – 265 s. ; dod.
25. Ткач В. Археологічний комплекс пам'яток Дубно-Волиця. Історія досліджень, культурні нашарування, знахідки / В. Ткач // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти. – Дубно : [б. в.], 2008. – С. 103–107.
26. Ткач В. В. Звіт про розвідкові роботи 1996–2001 рр. на території Дубенського району Рівненської області / В. В. Ткач. – Дубно : [б. в.], 2002. – 15 с.
27. Ткач В. Два поселення XII–XIII ст. біля с. Тараканів / В. Ткач // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII–XIII ст.) : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (26 черв. 2004 р.). – Київ ; Хмельницький ; Кам'янець-Подільський ; Старокостянтинів : [б. в.], 2004. – С. 176–183.
28. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М. : [б. и.], 1956. – 477 с.
29. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – Киев : Наук. думка, 1989. – 256 с.
30. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – Киев : Наук. думка, 1992. – 224 с.
31. Фондові книги ДІКЗ м. Дубна, кн. 3359/II А–725.
32. Фондові книги ДІКЗ м. Дубна, кн. 3355/II А–721.
33. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Л. : [б. и.], 1980. – 257 с.
34. Шапова Ю. Л. Стекланные браслеты и датировка городского культурного слоя / Ю. Л. Шапова // СА. – 1969. – № 4. – С. 102–107.

УДК 930.26 (477.82)

Зоряна Кучинко

Монетні скарби як джерело вивчення торгово-грошових відносин на Волині в русько-литовський період (XIV–XVI століття)

У статті схарактеризовано монетні скарби Волині русько-литовського періоду від середини XIV до кінця 60-х рр. XVI ст., тобто до Люблінської унії. Велике розмаїття монет майже всіх європейських держав автор трактує як джерело вивчення торгово-грошових відносин середньовічної Волині.

Ключові слова: Волинь, скарб, монети, денарії, торгово-грошові відносини.

Кучинко З. Монетные клады как источник по изучению торгово-денежных отношений на Волини в русско-литовском периоде (XIV–XVI веков). В статье охарактеризованы монетные клады Волини русско-литовского периода от середины XIV до конца 60-х гг. XVI в., то есть до Люблинской унии. Разнообразие монет почти всех тогдашних европейских государств рассматривается как источник изучения торгово-денежных отношений средневековой Волини.

Ключевые слова: Волинь, клад, монеты, денарии, торгово-денежные отношения.

Kuchinko Z. Monetary Treasures as Source Are to the Study of Trade-money Relations on Volyn of the Russian-Lithuanian Period (XIV–XVI of Centuries). In the article monetary treasures of Volyn of the Russian-Lithuanian period are described from the middle of XIV of century to the end of 60th of XVI of century, idest to Lublin Union. The large variety of chinks of almost all states of Europe is examined as a source of study of trade-money relations of medieval Volyn.

Key words: Volyn, treasure, chinks, denarius, trade-money relations.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одна з недостатньо вивчених ділянок у царині середньовічної історії Волині – роль монетних скарбів для вивчення торгово-грошових відносин у